

TADEUSZ KRAHEL

POCZĄTKI ORGANIZACJI KOŚCIELNEJ NA LITWIE¹

Pierwsze zręby organizacji kościelnej na Litwie zostały położone w połowie XIII w. w czasach władcy litewskiego Mendoga. Ówczesna próba chrystianizacji Litwy była krótkim epizodem i bardzo krótko trwało założone wówczas pierwsze litewskie biskupstwo.

Książę litewski Mendog, będąc zagrożonym przez koalicję antylitewską, w skład której wchodziła Ruś Halicko-Włodzimmerska z księciem Danielem, Krzyżacy inflanccy, Jadźwingowie i południowa Żmudź, zdecydował się na przyjęcie chrztu od zakonu niemieckiego, aby w ten sposób sobie go zjednać i rozbić koalicję. Rzeczywiście Mendog w końcu 1250 lub na początku 1251 r. przyjął chrzest.² Na jego prośbę papież Innocenty IV bullą „*Multa cor nostrum*” z 17 VI 1251 r. wziął w opiekę „jego królestwo i wszystkie ziemie, które dotąd odebrał z rąk niewiernych”, a listem apostołskim z tegoż dnia polecił biskupowi chełmińskiemu Heidenrykowi ukoronować Mendoga na króla.³ Koronacja tego władcy miała miejsce w Nowogródku w 1253 r.⁴

¹ Referat, wygłoszony w dniu 25 VI 1987 r. w Rzymie na sympozjum, zorganizowanym przez Papieski Komitet Nauk Historycznych, na temat „Chryścianizacji Litwy”.

² Z. Ivinskis, *Rinkiniai raštai*, t. 1: *Liteuvos istorija iki Vytauto Didžiojo mirties*, Roma 1978 s. 170; J. Ochmański, *Historia Litwy*, Wrocław 1982 s. 48; M. Kosman, *Pogaństwo, chrześcijaństwo i synkretyzm na Litwie w dobie przedreformacyjnej*. Komunikaty Mazursko-Warmińskie, R. 1972 nr 1 s. 111.

³ *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae*, ed. A. Theiner, t. 1, Roma 1860 (dalej: VMPL) nr 102—103 s. 49 n.; Zob. B. Kumor, *Granie metropolii i diecezji polskich (968—1939)*, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne, t. 19, 1969 s. 292.

⁴ J. Ochmański, *Historia Litwy* s. 48; Zob. J. Latkowski, *Mendog, król litewski*, Kraków 1892; Z. Ivinskis, *Mindaugas ir jo karuna*. „Aidai” R. 1954 nr 1 s. 1—8, nr 2 s. 54—59 (to samo: *Mindaugas und seine Krone*. „Zeitschrift für Ostforschung” R. 1954 s. 360—386).

Papież Innocenty IV bullą „Ad hoc nos” z 17 VI 1251 r. polecił także wspomnianemu już biskupowi chełmińskiemu „mianować i konsekrować biskupa oraz ustanowić diecezję dla Litwy”.⁵ Arcybiskup gnieźnieński Pełka w 1253 r. w Kozłowie na Mazowszu wyświęcił na pierwszego biskupa litewskiego polskiego dominikanina Wita, który wcześniej prawdopodobnie był misjonarzem na Litwie.⁶ Trudno powiedzieć, jaki związek miała ta konsekracja z poleceniem papieskim, danym biskupowi Heidenrykowi. Z pewnością jednak realizowała polskie zabiegi misyjne wobec Litwy i chęć podporządkowania Kościoła Litewskiego metropolii gnieźnieńskiej. Biskup Wit jednak nigdy nie objął swojej diecezji i 1 III 1255 r. złożył z niej rezygnację.⁷ Na Litwie bowiem przeważały wpływy krzyżackie.

Ksiązę Mendog po przyjęciu chrztu z rak niemieckiego zakonu zwrócił się do papieża Innocentego IV z prośbą o przysłanie kapłanów. Papież bullą „Carissimus in Christo” z 24 VI 1253 r. polecił arcybiskupowi inflanckiemu i pruskiemu Albertowi wyświęcić na biskupa litewskiego odpowiedniego kandydata.⁸ W dwa miesiące później w liście apostolskim „Insinuavit nobis” (z 21 VIII 1253) Innocenty IV wymienił już jako kandydata na biskupa Chrystiana i polecił arcybiskupowi Albertowi erygowanie biskupstwa. Biskupstwo rzeczywiście zostało założone i 12 III 1254 r. król Mendog uposażył je w ziemie znajdujące się na Żmudzi, które wówczas do niego nie należały.⁹ Nowozałożona diecezja objęła całą Litwę. Arcybiskup Albert w końcu 1253 lub na początku 1254 r. konsekrował Chrystiana na biskupa i jako metropolita przyjął od niego przysięgę wierności. Podporządkował nowoutworzone biskupstwo litewskie prusko-inflanckiej metropolii ryskiej.¹⁰

Takiego rozwiązania nie życzył sobie ani król Mendog, ani Stolica Apostolska, która zgodnie ze swoją dawną tradycją tworząc diecezje na chrystianizowanych ziemiach nie włączała ich do sąsiednich metropolii, lecz podporządkowywała je wprost sobie.¹¹ Na prośbę króla Mendoga bullą „Inclinati preibus” oraz „Inclinati serenitatis tuae” z 3 IX 1254 r. papież Inno-

⁵ B. Kumor, *Granice* s. 292—293.

⁶ W. Abraham, *Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi*, t. 1, Lwów 104 s. 152—153.

⁷ Tamże; B. Kumor, *Granice* s. 293.

⁸ VMPL I nr 111 s. 53.

⁹ W. Abraham, *Powstanie* s. 154.

¹⁰ B. Kumor, *Granice* s. 293; W. Abraham: *Powstanie* s. 154.

¹¹ A. Weiss, *Biskupstwa bezpośrednio zależne od Stolicy Apostolskiej w średniowiecznej Europie*, Lublin 1984 (maszynopis) s. 240.

centy IV zwolnił biskupa Chrystiana od przysięgi złożonej metropolicie Albertowi i poddał bezpośrednio Stolicy Apostolskiej oraz upoważnił biskupa naumburskiego Dietricha do przyjęcia od biskupa Chrystiana odpowiedniej przysięgi wierności Stolicy Apostolskiej.¹² W ten sposób pierwsza diecezja litewska otrzymała status biskupstwa zależnego wprost od Rzymu.

Biskup Chrystian krótko przebywał na Litwie i nic nie wiemy o jego działalności.¹³ Zresztą bardzo mało wiemy o jego diecezji. Wiadomo, że została uposażona przez króla i wszystko wskazuje na to, że nie utworzono kapituły katedralnej. Natomiast nic nie wiemy o katedrze, gdzie ona się znajdowała,¹⁴ ani o innych kościołach, czy w ogóle je budowano. Biskup Chrystian już w 1259 r. przebywał w Niemczech i do swojej śmierci (przed 1271 r.) na Litwę nie wrócił. Po jego śmierci konsekrowano na biskupa litewskiego Jana z zakonu krzyżackiego, ale i on na Litwę nie przybył, lecz przebywał w Niemczech.¹⁵ Litwa wróciła do pogaństwa. Kiedy się to stało, zdania historyków są podzielone. Jedni uważają, że po tragicznej śmierci króla Mendoga w 1263 r., inni, że już wcześniej ten władca sam porzucił chrześcijaństwo.¹⁶

Skuteczna chrystianizacja narodu litewskiego nastąpiła dopiero w końcu XIV i na początku XV w. Wtedy też zapoczątkowano trwałe już struktury organizacyjne Kościoła Litewskiego.

W wyniku unii krewskiej z 14 VIII 1385 r. doszło do związku Litwy z Polską. Władca litewski Jagiełło wraz z nieochrzczonymi jeszcze braćmi przyjął chrzest w Krakowie 15 II

¹² VMPL I nr 120—121 s. 58 ns.

¹³ W. Abraham, *Powstanie* s. 154—155; *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae*, ed. P. Rabikauskas, t. 1, Roma 1971 s. 3.

¹⁴ Ostatnio archeologowie i historycy litewscy, na podstawie badań pod katedrą wileńską, rozpoczętych przez specjalistów z Instytutu Konserwacji Zabytków w 1984 r. w związku z budową kanałów ciepłowniczych pod tym obiektem, doszli do wniosku, że katedra z czasów Mendoga znajdowała się w Wilnie w miejscu badanej świątyni, będącej obecnie Galerią Obrazów. Te odkrycia tylko sygnalizują, ponieważ nie miałem możliwości przestudiowania opublikowanych na ten temat artykułów. Zob. N. Kitauskas, A. Lisanka, *Nauji duomenys apie viduramžiu Vilniaus katedra*. „Kulturos barai”, R. 1986 nr 4 s. 59—63, nr 5 s. 57—61, nr 6 s. 47—51; N. Kitauskas, E. Telksniene, *Pirmosios Vilniaus katedros liekanu medžiagos ir murijimo technika*. „Architektūros paminklai”, R. 1987 nr 10 s. 30—48.

¹⁵ B. Kumor, *Granice* s. 293; W. Abraham, *Powstanie* s. 155; Z. Ivinskis, *Lietuvos istorija* s. 193.

¹⁶ Por. Z. Ivinskis, *Lietuvos istorija* s. 190 ns.; J. Ochmański, *Historia Litwy* s. 50.

1386 r., następnie poślubił królową polską Jadwigę i 4 marca tego roku został ukoronowany na króla Polski.¹⁷ W następnym roku zimą rozpoczęła się chrystianizacja narodu litewskiego. Król Władysław Jagiełło przybył do Wilna „w towarzystwie panów, prałatów, doktorów, mężów pobożnych i osób duchownych w większej liczbie”.¹⁸ Z biskupów w grupie misjonarzy był tylko dotychczasowy biskup Seretu Andrzej herbu Jastrzębiec, przewidziany na biskupa mającej powstać diecezji litewskiej. Brak arcybiskupa gnieźnieńskiego i innych hierarchów polskich oraz królowej Jadwigi ks. prof. Paulius Rabikauskas tłumaczy tym, że monarcha litewski chciał, aby chrzest jego narodu nie był czymś pochodzącym jakby z zewnątrz, ale był jego sprawą wewnętrzną. Sam król w takiej sytuacji był przewodnikiem do chrztu dla swoich rodaków.¹⁹

Aby położyć trwałe fundamenty pod dzieło chrystianizacji Litwy, król Władysław Jagiełło w dniu 17 II 1387 r. wydał w Wilnie przywilej fundacyjny dla biskupstwa wileńskiego. Dokumentem tym nadawał odpowiednie uposażenie kościołowi, zbudowanemu na zamku wileńskim i jego przyszłym biskupom. Świątynia ta, pokonsekrowana ku czci „Wszchemogącego Boga, Chwalebnej Dziewicy Maryi, Wszystkich Świętych, a szczególnie świętych Stanisława Biskupa i Władysława Wyznawcy”, za zgodą papieża miała zostać katedrą biskupstwa wileńskiego.²⁰ Jagiełło w imieniu swoim i królowej Jadwigi wysłał do papieża suplikę, w której powiadał o chrzcie swoim i narodu litewskiego, o zbudowaniu kościoła w Wilnie, o uposażeniu go i prosił o podniesienie tej świątyni do godności katedry.²¹

Posel królewski Mikołaj Trąba nie dotarł jednak do papieża,

¹⁷ J. Długosz *Historiae Poloniae libri XII*, ed. A. Przeździecki, w: *Opera omnia*, t. 12, Kraków 1876 s. 460. Długosz pomylił datę chrztu Jagiełły, podając dzień 14 lutego. Prawidłową datę (15 II 1386) ustalił S. Smółka (*Rok 1386*, Kraków 1886 s. 121—122). Zob. też: Z. Wdowiszewski, *Genealogia Jagiellonów*, Warszawa 1968 s. 31.

¹⁸ *Codez epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae*, ed. A. Prochaszka, w: *Monumenta mediae aevi historica*, t. 6, Kraków 1882 (CEV) s. 1006; J. Fijałek, *Kościół Rzymsko-katolicki na Litwie. Uchrześcijanienie Litwy przez Polskę...*, w: *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, Kraków 1914 s. 56.

¹⁹ Z referatu prof. P. Rabikauskasa na temat chrztu Litwy, ogłoszonego na sympozjum w Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie w dniu 12 XI 1986 r.

²⁰ *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*, wyd. J. Fijałek i W. Semkowicz, t. 1, Kraków 1948 (KDKW) nr 1 s. 1—9.

²¹ Tamże nr 7 s. 15.

gdyż w drodze przez kraje niemieckie został zatrzymany i uwięziony przez Habsburgów, mszczących się za to, że nie doszło do skutku małżeństwo Wilhelma z Jadwigą. Do celu dotarł drugi poseł królewski, biskup poznański Dobrogost.²² Papież Urban VI w dniu 12 III 1388 r. w Perugii wydał biskupowi Dobrogostowi bullę „Romanus Pontifex”, zlecającą, mocą władzy papieskiej, po zbadaniu wymaganych warunków, ustanowić w Wilnie katedrę, przenieść do niej dotychczasowego biskupa sereckiego Andrzeja, oddać mu w zarząd ten kościół i odebrać przysięgę.²³ Był to więc dokument pozwalający na utworzenie diecezji wileńskiej.

Biskup Dobrogost wrócił do Polski w czerwcu 1388 r. Do Wilna natomiast przybył razem z królem w drugiej połowie tego roku i wykonał zleczone mu przez papieża czynności. Zbudowany przez Jagiełłę kościół podniósł do rangi katedry „in honore sancte et individue Trinitatis et Gloriose Deigenetricis Virginis Mariae ac sancti Stanislai martiris et pontificis gloriosi atque regis beati Ladislai”, pierwszym biskupem ustanowił Andrzeja, dotychczasowego biskupa Seretu oraz ustanowił kapitułę katedralną, składającą się z dwóch prałatur i dziejeściu kanonii.²⁴

Dokumenty związane z założeniem diecezji wileńskiej, a więc fundacyjny królewski, papieski i wykonawczy delegata papieskiego, biskupa Dobrogosta, nic nie mówiły o przynależności metropolitalnej nowego biskupstwa. Znalazła tu zastosowanie dawna praktyka Kościoła Rzymskiego, na mocy której diecezja wileńska otrzymała z początku status biskupstwa zależnego wprost od Stolicy Apostolskiej. Tę „praktykę” przebadał ostatnio ks. Anzelm Weiss w swej pracy habilitacyjnej „Biskupstwa bezpośrednio zależne od Stolicy Apostolskiej w średniowiecznej Europie” (Lublin 1984 mps). Pozwolę sobie tylko zacytować końcowe wnioski tego autora w tym względzie: „W wielowiekowym procesie chrystianizacji Europy wykształciły się liczne obowiązujące zasady prawno-organizacyjne. Wśród praktykowanych zwyczajów był i ten, że w krajach chrystianizowanych starano się stworzyć możliwie wcześniej biskupstwa. Problem ich przynależności metropolitalnej był jakby na drugim planie. Rozwiązywano go w miarę postępów chrystianizacji i rozbudowy organizacji kościelnej. Do tego czasu biskupstwa były bezpośrednio zależne od Stolicy Apo-

²² Z. Ivinskis. *Lietuvos istorija* s. 292.

²³ KDKW nr 10 s. 20—22.

²⁴ Tamże nr 13 s. 24—26.

stolskiej. Okres trwania bezpośredniej zależności był różny, często tak krótki, że nie został odnotowany przez źródła²⁵.

Jakie są dowody źródłowe na to, że biskupstwo wileńskie zostało wprost podporządkowane Stolicy Apostolskiej? Wydaje się, że potwierdzeniem tego jest brak wzmianki o przynależności metropolitalnej we wspomnianych już dokumentach (papieża Urbana VI i biskupa Dobrogosta). Również wymowne jest to, że delegatem papieskim do erygowania diecezji był nie metropolita gnieźnieński, lecz biskup poznański Dobrogost. Papież Bonifacy IX bullą „Ad hoc Nos Deus” z 2 IV 1398 r. wziął biskupstwo w specjalną opiekę Stolicy Apostolskiej i ustanowił dla niej konserwatorów w osobach biskupa Jana z Płocka, Mikołaja z Poznania i opata Stefana z Łysej Góry.²⁶ W tekście tej bulli wzmiankowani są też „nonnulli archiepiscopi”, którzy działali na szkodę biskupstwa wileńskiego. Ks. prof. Bolesław Kumor przypuszcza, że chodzi tam o arcybiskupów, którzy usiłowali włączyć tę diecezję do swoich metropolii, zapewne ryskiej i gnieźnieńskiej.²⁷

Trzeba też stwierdzić, że w wileńskich kołach kościelnych zdawano sobie sprawę z tego, że diecezja nie jest podporządkowana żadnej metropolii. Po śmierci bowiem pierwszego biskupa Andrzeja († 14 X 1398) kapituła wileńska wybrała w dniu 1 XII 1398 r. na biskupa franciszkanina Jakuba i tego dnia zwróciła się z prośbą do papieża Bonifacego IX, a nie metropolity gnieźnieńskiego, o potwierdzenie wyboru i pozwolenie na konsekrację elekta.²⁸ Również po śmierci biskupa Jakuba papież Grzegorz XII w bulli z 16 I 1408 r. do biskupa elekta Mikołaja z Gorzkowa, wspominając o jego konsekracji, nie wymienia metropolity, do którego powinien udać się po sakrę.²⁹

Od 1406 r. biskupi wileńscy uczestniczyli w synodach prowincji gnieźnieńskiej. W tym roku uczestniczył w synodzie w Kaliszu biskup Jakub, a w 1409 r. w tym samym mieście na synodzie metropolii gnieźnieńskiej był biskup wileński Mikołaj z Gorzkowa.³⁰ Czy to było już wyrazem przynależności do polskiej prowincji kościelnej, czy tylko związku z nią?

²⁵ A. Weiss, *Biskupstwa* s. 269.

²⁶ KDKW nr 32 s. 53—55.

²⁷ B. Kumor, *Początki metropolii wileńskiej*, s. 5 (maszynopis artykułu, będącego w druku w 5 tomie „Studiów Teologicznych”, wydawanych w Białymstoku).

²⁸ KDKW nr 34 s. 60—62.

²⁹ Tamże nr 48 s. 74.

³⁰ A. Weiss, *Biskupstwa* s. 267.

Wydać mi się być przekonująca argumentacja A. Weissa, który podkreśla, że pierwsi biskupi wileńscy byli Polakami, związanymi z dworem królewskim i wielkoksiążęcym, uczestniczącymi w ważniejszych wydarzeniach politycznych i kościelnych Polski i Litwy. Ważne decyzje kościelne zapadały na synodach prowincjalnych gnieźnieńskich i dlatego w nich uczestniczyli, choć nie byli włączeni do tej metropolii.³¹

O przynależności diecezji wileńskiej do metropolii gnieźnieńskiej po raz pierwszy mówi bulla antypapieża Jana XXIII „Ad cumulum Tuae” z 15 II 1415 r., nadająca ks. Piotrowi biskupstwo wileńskie.³² Również bulle papieża Marcina V z 1422 r. („Divina disponente gratia” z 4 maja i „Cum nuper” z 25 maja), wydane w związku z przeniesieniem biskupa miednickiego Macieja na stolicę wileńską, zawierają podobne stwierdzenia.³³ Wyraźnie sprawę przynależności metropolitalnej diecezji wileńskiej sformułował Sobór Bazylejski w bulli „Personam tuam nobis” z 17 VII 1435 r. do biskupa wileńskiego Macieja. Czytamy w niej: „... Ecclesia tua privilegium exemptionis non habet, sed venerabili archiepiscopo Gnesnensi iure metropolitico sit subiecta”.³⁴ Tak więc po pewnym okresie bezpośredniej zależności od Stolicy Apostolskiej diecezja wileńska została włączona do metropolii gnieźnieńskiej.

Drugą diecezją na ziemiach litewskich było biskupstwo miednickie, założone na Żmudzi, która po zwycięstwie grunwaldzkim pokojem toruńskim z 1411 r. przywrócona została Litwie (ostatecznie w 1422 r.). Król Jagiełło i książę Witold zaraz po odzyskaniu tej ziemi podjęli wysiłki chrystianizacyjne (od 1413) i przeciwdziałali agresywnej polityce zakonu krzyżackiego. Podjęto akcję dyplomatyczną przeciw krzyżakom na forum Soboru w Konstancji. Sobór ten idąc po linii planów polsko-litewskich wyznaczył arcybiskupa lwowskiego Jana Rzeszowskiego i biskupa wileńskiego Piotra legatami do chrystianizacji Żmudzi i udzielił im pełnomocnictw do utworzenia diecezji.³⁵ Dekretem tychże legatów („Litterae Sacrosanctae”) z 24 X 1417 r. erygowano diecezję i kapitułę katedralną w

³¹ Tamże.

³² KDKW nr 61 s. 95.

³³ Tamże nr 79—80 s. 108—111.

³⁴ Tamże nr 140 s. 158—159.

³⁵ *Codex mednicensis seu Samogitiae Dioecesis*, Pars I, ed. P. Jatulis, Roma 1984 (CM) nr 7 s. 29—31. O chrzcie Żmudzi zob.: M. Andziulytė-Ruginienė, *Zemaičių christianizacijos pradžia*, Kaunas 1937; J. Fijałek, *Uchrześcijanienie Litwy* s. 70 n.; Z. Ivinskis, *Lietuvos istorija* s. 348 n.

Miednikach, a wielki książę Witold tegoż dnia uposażył je odpowiednimi nadaniami.³⁶ Była to więc diecezja założona z upoważnienia Soboru w Konstancji. Nazywano ją żmudzka, a stolicę jej, Miedniki, zwano później Worniami. Biskupi natomiast od drugiej połowy XV w. rezydowali najczęściej w Olsiadach.³⁷

Dokument erekcyjny oraz fundacyjny nic nie mówił o przynależności metropolitalnej nowozałożonego biskupstwa. Legaci, kierując się dobrem nawracanego narodu i Kościoła na Żmudzi oraz „tradycją Kościoła Rzymskiego i świętych kanonów”, jak czytamy w instrukcji Soboru dla legatów,³⁸ a także z pewnością licząc się z życzeniem księcia Witolda, erygowaną diecezję żmudzka podporządkowali bezpośrednio Stolicy Apostolskiej. Usankcjonował to papież Marcin V bullą „Mirabilis Deus in donis” z 11 IX 1422 r., przyjmując ten kościół lokalny pod specjalną opiekę Stolicy Apostolskiej, co można rozumieć jako bezpośrednią zależność.³⁹ Szybko jednak biskupstwo żmudzkie straciło ten status, gdyż już w bulli tego samego papieża z 1 VI 1427 r. („Cum nos”) wyraźnie zaznaczono, iż jest ono podporządkowane arcybiskupowi gnieźnieńskiemu.⁴⁰

Diecezja wileńska i żmudzka swym obszarem obejmowały północną część Wielkiego Księstwa Litewskiego. Tymczasem w południowej jego części już w chwili chrztu Litwy istniały biskupstwa łańskie wie Włodzimierzu na Wołyniu i zapewne w Kijowie, choć to ostatnie, zdaniem B. Kumora, najlepszego znawcy organizacji kościelnej w Polsce i na Litwie, nie miało jeszcze ustalonego bytu prawnego.⁴¹ Oba nie były jeszcze należycie zorganizowane. Diecezję kijowską uposażył i uporządkował podstawy prawne w 1405 r. król Władysław Jagiełło. Została ona w latach 1412—1414 włączona do polskiej metropolii we Lwowie. Natomiast diecezję we Włodzimierzu wkrótce po 1400 r. uposażył książę Witold i na jego wniosek papież Bonifacy IX zamianował 17 II 1400 r. biskupem Grzegorza, przeora dominikanów w Łucku.⁴² Ponieważ o Wołyń w tym czasie toczył się spór między Polską i Litwą, na prośbę

³⁶ CM nr 14—15 s. 40—43; *Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1386—1430*, wyd. J. Ochmański, Warszawa 1986 nr 31 s. 39.

³⁷ M. Wołoncewski, *Biskupstwo żmudzkie*, Kraków 1898 s. 34.

³⁸ CM nr 7 s. 31.

³⁹ Tamże nr 31 s. 71; A. Weiss, *Biskupstwa* s. 269.

⁴⁰ CM nr 36 s. 75.

⁴¹ B. Kumor, *Granice* s. 314 n. i 344 n.

⁴² Tamże s. 320, 348.

Jagiello papież utworzył z tej części diecezji włodzimierskiej, która znajdowała się w granicach Polski, nową diecezję, w Łucku, mianując na tę stolicę 12 V 1404 r. biskupem karmelitę Świętosława.⁴³ Spowodowało to, obok konfliktów politycznych, jeszcze spory na polu kościelnym.

Z listów Witolda w sprawie biskupstwa włodzimierskiego dowiadujemy się o jego planach utworzenia metropolii litewskiej, której to biskupstwo byłoby sufraganią. W liście do papieża Marcina V z 3 II 1418 r. wielki książę skarży się na metropolitę lwowskiego, że stara się tę diecezję sobie podporządkować, gdy tymczasem Witold „ma mocne postanowienie, jeśli tylko Bóg pobłogosławi, by na ziemiach swego panowania w odpowiednim czasie ufundować i erygować arcybiskupstwo metropolię, która swymi granicami obejmie biskupstwo włodzimierskie i inne diecezje, niedawno założone i uposażone i te, które na przyszłość jeszcze uposaży”.⁴⁴

Ze wspomnianego listu wielkiego księcia Witolda wynika, że jedną sufraganią planowanej metropolii byłyby diecezja włodzimierska. Wzmiankowane „inne diecezje, niedawno założone i uposażone”, to z pewnością diecezja żmudzka jako druga sufragania zamierzonej prowincji kościelnej. W liście wprowadzie Witold nie pisze, jakie byłoby arcybiskupstwo, ale można przypuszczać, że do tej rangi podniesiona byłaby stołeczna diecezja wileńska. Tak więc trzy diecezje: arcybiskupstwo wileńskie i diecezje żmudzka oraz włodzimierska stanowiłyby przyszłą metropolię litewską. Diecezja bowiem kijowska, znajdująca się również w Wielkim Księstwie Litewskim, była już wówczas włączona do metropolii lwowskiej, a ponadto jej fundatorem i patronem był król Władysław Jagiello.⁴⁵

Ponieważ we wspomnianym liście Witold zapowiada tworzenie nowych diecezji, można próbować domyślać się, gdzie ewentualnie mogłyby być utworzone nowe diecezje. B. Kumor przypuszcza, iż mogłyby być w planach założenie biskupstwa w ulubionych przez wielkiego księcia Trokach. Tu bowiem uposażył on w 1409 r. najstarszą na Litwie kolegiatę.⁴⁶

⁴³ Tamże s. 348.

⁴⁴ *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, t. 2, Ed. A. Sokołowski, K. Szujski; *Monumenta mediaevi historica*, t. 12, Kraków 1879 nr 89 s. 109—110. Zob. B. Kumor, *Początki* s. 7.

⁴⁵ B. Kumor, *Początki* s. 7 n.; J. Fijałek, *Uchrześcijanienie Litwy* s. 94.

⁴⁶ KDKW nr 50 s. 75—76; *Vitoldiana* nr 21 s. 27—28; B. Kumor, *Początki* s. 8—9.

Kolegiata tam jednak się nie rozwinęła i nie doszło też do założenia diecezji.

Witoldowe plany założenia metropolii litewskiej nie zostały zrealizowane. Diecezja włodzimierska, w związku z którą książe Witold ujawnił swą myśl założenia odrębnej prowincji, na podstawie porozumienia polsko-litewskiego została w 1425 r. przez papieża Marcina V połączona z łucką, którą wkrótce włączono do metropolii lwowskiej. Z całą pewnością w 1459 r. już do niej należała. Świadczy o tym bulla nominacyjna dla ks. Wacława Raczkiewicza na biskupstwo łuckie.⁴⁷

Przejdźmy teraz do wewnętrznej organizacji diecezji etnicznie litewskich, wileńskiej i żmudzkiej. W obu tych biskupstwach dekretami erygującymi diecezje ustanowiono też kapituły katedralne. W Wilnie, erygowana w 1388 r., liczyła 2 prałatów (prepozyta i dziekana) oraz 10 kanoników.⁴⁸ Pierwsze przekazy źródłowe, wymieniające prałatów i kanoników pochodzą z 1397 r. Ówczesny skład kapituły był następujący: dziekan — Jakub Sazin, kustosz — Marcin i 8 kanoników: Michał z Rawy, Jakub, Piotr z Trok, Piotr Jastrzębiec, Jan z Czech, Berwold, Hincza i Mikołaj.⁴⁹ W roku tym, jak widzimy, istniała już trzecia prałatura — kustodia, a w 1435 r. została ustanowiona archidiakonia.⁵⁰ Dalsze powiększenie kapituły, do 6 prałatur i 12 kanonii, nastąpiło w początkach XVI w.

Kapituła miednicka w swoich początkach (1417 r.) liczyła 6 kanoników, którzy jednocześnie byli proboszczami parafii.⁵¹ Spowodowane to było brakiem duchowieństwa. Kapituła ta została powiększona o 5 prałatur dopiero w XVI—XVII w. (1527 — archidiakonia, 1621 — prepozytura, 1638 — dziekania, 1642 — kustodia i 1662 — scholasteria).⁵²

W obu diecezjach szybko zorganizowano kurie biskupie. O diecezji żmudzkiej Paulius Rabikauskas napisał: „Curia dioeciesana ab initiis apud ecclesiam cathedralem in civitate Medininkai-Varniai extitit”.⁵³ Z pewnością to samo trzeba odnieść do diecezji wileńskiej. Jej początkową wewnętrzną organizację tak scharakteryzował B. Kumor: „do końca XV stulecia posiadała starego typu organizację terytorialną, a więc

⁴⁷ B. Kumor, *Granice* s. 349; KDKW nr 228 s. 255.

⁴⁸ KDKW nr 13 s. 24—26.

⁴⁹ Tamże nr 29 s. 50.

⁵⁰ Tamże nr 139 s. 156—158.

⁵¹ M. Wołoncewski, *Biskupstwo* s. 24; J. Fijałek, *Uchrześcjanienie Litwy* s. 102—103.

⁵² *Relationes* I s. 223—224.

⁵³ Tamże s. 224.

oficjował i wikariat generalny na całą diecezję, oraz archidiaconat stołeczny".⁵⁴ Diecezja żmudzka w tym czasie archidiaconatu jeszcze nie posiadała, gdyż godność ta w kapitule miednickiej powstała dopiero w 1527 r., z ustanowienia biskupa Mikołaja Radziwiłła.⁵⁵

Podstawą organizacji terytorialnej diecezji są parafie. Fundatorami pierwszych kościołów parafialnych byli: na Litwie król Jagiełło, na Żmudzi — wielki książę Witold. Według ustaleń Jerzego Ochmańskiego Jagiełło założył w diecezji wileńskiej 10 kościołów parafialnych: w Wilnie (św. Jana), Obolcach, Krewie, Oszmianie, Bystrzycy, Miednikach, Niemenczyźnie, Mejszagole, Mereczu i prawdopodobnie w Wiłkomierzu oraz 3 świątynie nieparafialne w Wilnie (św. Marcina, św. Anny i oczywiście katedrę). Za wspólną fundację Jagiełły i Witolda uważa wspomniany autor kościoł w Lidzie.⁵⁶ Większość tych parafii znajdowała się w pobliżu Wilna.

Dalsza troska o kościoły od 1392 r. spoczywała na Witoldzie. On w diecezji wileńskiej założył 11 następujących parafii: Troki Stare i Troki Nowe, Daugi, Dubinki, Goniądz, Grodno, Kiernowo, Kowno, Nowogródek, Święciany, Wołkowysk. W chwili śmierci Witolda w 1430 r. diecezja wileńska liczyła 27 kościołów parafialnych, w olbrzymiej większości fundacji władców państwa.⁵⁷

Po śmierci Witolda nowe kościoły zakładają głównie możnowładcy i szlachta. Wiązało się to z rozwojem posiadłości szlacheckich i intensywnym rozwojem osadnictwa na terenach słabo zaludnionych lub spustoszonych w czasie wojen. Do 1500 r. powstały 103 nowe parafie, z tego 65 fundacji prywatnej. Razem w tym roku było w diecezji wileńskiej 130 parafii.⁵⁸ Najgęstsza sieć parafii była na ziemiach etnicznie litewskich i na terenach ruskich, przylegających do litewskich obszarów od południa i południowego wschodu. Parafie powstały tam, gdzie mieszkała ludność litewska, bądź w zwartej masie, bądź też rozproszona wśród ludności ruskiej. Ta ludność katolicka wśród Rusinów — to przede wszystkim szlachta,

⁵⁴ B. Kumor, *Założenie biskupstwa w Wilnie. Uposażenie i organizacja w XIV i XV wieku*, s. 9 (maszynopis artykułu oddanego do druku do „Wiadomości Kościelnych Archidiecezji w Białymstoku”).

⁵⁵ CM nr 134 s. 208—210; *Relationes I* s. 224.

⁵⁶ J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu*, Poznań 1972 s. 55—60.

⁵⁷ Tamże s. 62. Por. M. Kosman, *Drogi zaniku pogaństwa u Bałtów*, Wrocław 1976 s. 83.

⁵⁸ J. Ochmański, *Biskupstwo* s. 67—68.

choć były też skupiska litewskiej ludności chłopskiej. Przypuszcza się, że katolickie ośrodki duszpasterskie spełniały również pewną rolę narodową — zachowywały odrębność Litwinów wobec Rusinów.⁵⁹

Na Żmudzi troska o kościoły spoczywała z początku na Witoldzie. Uważa się, że zbudował on tam 7 kościołów parafialnych: w Miednikach, Ejragole, Kołtynianach, Krożach, Rosieniach, Widuklach i Wielonie.⁶⁰ Według Zenona Ivinskisa i Rapolasa Krasauskasa w 1500 r. diecezja liczyła 18 parafii,⁶¹ natomiast Jurgis Gimbutas wylicza 24 ośrodki parafialne, lecz jego wykaz nie ma należytej podstawy źródłowej.⁶² W rozmieszczeniu parafii na Żmudzi uderza brak ich w zachodniej części (od strony Bałtyku) oraz w pobliżu granicy z zakonem inflanckim.

Rozwijająca się w obu diecezjach sieć parafialna w tym okresie nie była jeszcze organizowana w dekanaty. Z pewnością w jakimś stopniu można tłumaczyć to zbyt małą ilością parafii. Początki dekanatów w diecezji wileńskiej datują się na połowę XVI w. Z synodu wileńskiego z 1555 r. wiadomo, że był już wówczas podział na dekanaty, skoro na tymże synodzie polecono, aby w każdym dekanacie był oficjał wiejski.⁶³ W rejestrach podatkowych z 1553 i 1559 r. kościoły parafialne są spisane według podziału na 5 „kluczy”: trocki, mejszagolski, antokolski, miednicki i rudomiński. Podobny podział na 5 części, „quibus aliquot proprii praesunt decani rurales”, podaje biskup Benedykt Wojna w swojej relacji do Rzymu w 1605 r. (wileńska, niemeczyńska, rudnicka, rudomińska i miednicka).⁶⁴ Był to więc początek sieci dekanalnej, która ukształtowała się ostatecznie w połowie XVII w. Diecezję żmudzka na 3 dekanaty (Virbalis, Viduklė, Luokė) podzielił w 1587 r. biskup Melchior Giedrojć.⁶⁵

Z rozbudową sieci parafialnej łączy się kształtowanie się granic diecezji. Jakkolwiek w dokumencie erekcyjnym diecezji

⁵⁹ Tamże s. 87—88.

⁶⁰ M. Wołonczewski, *Biskupstwo* s. 21; J. Fijałek, *Uchrześcjanienie Litwy* s. 102 ns.

⁶¹ R. Krasauskas, *Medininkų diecezija*, w: *Lietuvių Enciklopedija*, t. 18, Boston 1959 s. 96. Por. T. Krahel, *Kościół Katolicki na Litwie na przelomie XV i XVI w.* „*Analecta Cracoviensia*” R. 16: 1981 s. 45.

⁶² J. Gimbutas, *Lietuvos bažnyčių chronologia ir statistika. Lietuvių Katalikų Mokslo Akademijos Metraštis*, t. 5. 1970 s. 215—259.

⁶³ J. Sawicki, *Concilia Poloniae*, t. 2: *Synody diecezji wileńskiej i ich statuty*, Warszawa 1948 s. 28.

⁶⁴ J. Ochmański, *Biskupstwo* s. 72; *Relationes I* s. 28.

⁶⁵ R. Krasauskas, *Medininkų diecezija* s. 96.

wileńskiej nie określono jej granic, to wszystko wskazuje na to, że objęła ona całą północną część Wielkiego Księstwa Litewskiego. Po odzyskaniu od krzyżaków Żmudzi, założone w Miednikach biskupstwo objęło przede wszystkim tę ziemię. Na ukształtowanie się granic między diecezją wileńską a włodzimierską (później łucką) z pewnością miała wpływ działalność Witolda. Z kolei na włączenie do diecezji wileńskiej ziem na południe od rzeki Prypeć (w Ziemi Kijowskiej) być może miało wpływ to, że znajdowały się tam rozległe nadania na rzecz tegoż biskupstwa i kapituły (Kamieńszczyzna i Uborć). Ziemie ruskie w kierunku granic z Państwem Moskiewskim diecezja wileńska obejmowała stopniowo poprzez zakładanie tam parafii.⁶⁶

W organizacji wewnętrznej Kościoła na Litwie nie można pominąć klasztorów. Przed 1387 r. działali tu już dominikanie i franciszkanie. Dominikanie się nie utrzymali i dopiero w 1501 r. założyli pierwszy swój klasztor na Litwie (w Wilnie). Natomiast franciszkanie w końcu XV w. mieli w diecezji wileńskiej 4 domy: dwa w Wilnie, w Kownie i Oszmianie. Cztery klasztory założyli także do tego czasu bernardyni: Wilno, Kowno, Połock, Tykocin. Ponadto były dwa domy kanoników regularnych od pokuty (Bystrzyca i Miedniki) oraz po jednym augustianów (Grodno) i benedyktynów (Troki).⁶⁷ Razem w 1500 r. było zaledwie 12 klasztorów. W żmudzkiej natomiast diecezji nie było jeszcze ani jednego domu zakonnego. Pierwszy został założony tam dopiero w 1613 r. w Krożach.⁶⁸ Z zakonów żeńskich istniał tylko jeden klasztor — bernardynek w Wilnie, założony w 1495 r.⁶⁹

Reasumując trzeba powiedzieć, że w początkach chrystianizacji Litwy i Żmudzi założono tam diecezje, które poddano bezpośrednio Stolicy Apostolskiej. Dopiero po jakimś czasie

⁶⁶ W. Semkowicz, *Mapa historyczna diecezji wileńskiej*, w: *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu historyków polskich w Wilnie 17—20 września 1935 r.*, t. 2, Lwów 1936 s. 451 n.

⁶⁷ J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, Wilno 1912 s. 249—267; V. Gidžiūnas, *Vienuolijos Lietuvoje XIII—XX amžiuje. Lietuvių Katalikų Mokslo Akademijos Metraštis*, t. 5, 1970 s. 261—299. Literaturę na temat zakonów w diecezji wileńskiej zob. T. Kraheil, *Historiografia (archi)diecezji wileńskiej do 1939 roku*, w: *Studia z historii Kościoła w Polsce*, t. 5, Warszawa 1979 s. 130—144.

⁶⁸ G. Błaszczyk, *Fundacje i fundatorzy klasztorów diecezji żmudzkiej w XVII i XVIII wieku*, Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica, t. 1, 1985 s. 142 n.

⁶⁹ *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. E. H. Wyczański, Kalwaria Zebrzydowska 1985 s. 561.

zostały one włączone do prowincji gnieźnieńskiej. Plany wielkiego księcia Witolda utworzenia metropolii litewskiej zakończyły się niepowodzeniem. Wewnętrzna organizacja diecezji litewskich była wzorowana na organizacji Kościoła w Polsce. Struktury organizacyjne zapoczątkowane w końcu XIV i w XV w. okazały się trwałe i służyły dalszej dogłębnej chrystianizacji narodów Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Die Anfänge der kirchlichen Organisation in Litauen

Zusammenfassung

Das erste litauische Bistum wurde während des ersten Versuch der Christianisierung um die Mitte des 13. Jahrhunderts gegründet. Auf den Auftrag des Papstes Innocenz IV. gründete es der Erzbischof von Riga, Albert, und der König Mindaugas stattete es 1254 in die Ländereien aus. Sein Dauer war aber kurzlebig.

Erst in Verbindung mit der Union Litauens mit Polen zur Jagiello's Regierungzeit kam zu einer erfolgreichen Christianisierung der litauischen Nation. In dieser Zeit wurde das Bistum in Vilna (1388) und in Samogitien mit der Hauptstadt in Miedniki (1417) gegründet. Zunächst waren die Diözesen direkt dem Apostolischen Stuhl unterstellt, erst später wurden sie in die Gnesener Provinz eingegliedert. Pläne und Versuche des Grossfürsten Vitautas eine litauische Metropole zu schaffen sind misslungen. Die litauischen Diözesen in ihrer inneren Organisation nahmen als Vorbild die kirchliche Organisation in Polen. Die geschaffenen Strukturen Ende der 14. und 15. Jahrhunderten erwiesen sich als dauerhaft und dienten der weiteren Christianisierung Litauens.

T. Krahel